

«Dess mindre du har levd, jo svartere dør du.»

Tomhetens smerte

En litterær gjenganger er hvordan eksistensiell tomhet kan gjøre døden mer provoserende, eller til eneste utvei. I et av sine dikt fanger Hans Børli essensen: «Dess mindre du har levd, jo svartere dør du.»

Det uforløste liv omhandles i en uendelig rekke litterære verk. Døden gjør tomhet ekstra tydelig, og understreker at vi har bare én sjanse. Det innholdsløse liv kan forme døden til en uforsonlig fiende møtt med bitterhet og fortvilelse.

Temaet synes mer egnet for det skrevne ord enn for maleri. Det kan minne om perioder i meditasjon med rastløshet og kjedsomhet når man er nær det uforløste i egen psykologi.

TOLSTOJS IVAN ILJITSJ - ENSOM, USNAKKET OG UFORLØST DØD

En sterk kontrast til kjærligheten reflektert i Taj Mahal, Michelangelos Pietà og Monets Camilla, er Leo Tolstojs korte novelle på 60

sider om *Ivan Iljitsj' død*. Første gang publisert i 1886 og senere oversatt til en rekke språk med utallige opplag, kan boken være det mest siterte verk i verdenslitteraturen om en syk persons ferd inn i døden.

Mange kjenner Mark Twains definisjon av en klassiker: Bøker «alle» har hørt om, men ingen har lest. Historien om Ivan Iljitsj behøver ingen grue seg til. Novellen er lettlest og intens, full av levende, til dels pinlige og komiske detaljer i Tolstojs livnære og realistiske, nærmest «fotografiske», skrivestil. Portrettet av den superalminnelige, nærmest arketypisk borgerlige Ivan Iljitsj er allmennmenneskelig og lettgjenkjennelig erfaringsnær selv om boken utkom for over 135 år siden.

Novellens sentrale del er det vonde og uforløste dødsleiet til en middelaldrende dommer. Dødsleiet er smertefullt og ensomt. Den borgerlige, grunne og selvopptatte familien benekter at det går mot slutten.

Tostoj bruker novellens første del til å

... en slags forbudt lettelse over at døden – denne gangen – rammet en annen, samt ... de muligheter vedkommendes død kan åpne

beskrive gjennomført ironisk det overfladiske, fasadeorienterte og parodisk konvensjonelle livet til Iljitsj og hans familie. Greven og moralisten Tolstojs penetrerende forakt for borgerskapets ytre uegentlige former gjennomsyrrer fremstillingen.

Tolstojs *Ivan Iljitsj's død* kan sees som en forløper til den tsjekkiske forfatter Milan Kunderas mest kjente og samtidskritiske bok *Tilværelsens uutholdelige letthet* fra 1984. Kunderas hovedskikkelse personifiserer en single-kultur som ikke vil ta livet på alvor og systematisk unngår dypere personlige relasjoner. Ivan Iljitsj' skjold mot livets eksistensielle utfordringer er embetsmannsposisjonen og et overfladisk småborgerlig familieliv: «In all this the thing was to exclude everything fresh and vital, which always disturbs the regular course of official business, and to admit only official relations with people, and then only on official grounds.»

DEN UFORLØSTES/TOMHETENS DØDSANGST

De to siste sider lar Tolstoj den døende Ivan Iljitsj gjennomgå en voldsom dødsangst siden så mye i hans liv er uforløst, uforsont og uforstått: «He struggled as a man condemned to death struggles in the hands of the executioner, knowing that he cannot save himself. And every moment he felt that despite all his efforts he was drawing nearer and nearer to what terrified him. He felt that his agony was due to his being thrust into that black hole and still more to his not being able to get right into it.» Etter en

livslang jakt på status og prestisje har Ivan Iljitsj ingen minner som nærer og roer ham i møtet med døden.

Tolstojs budskap er å ta livet på alvor for at dødsangsten ikke skal bli overveldende. Men Tolstojs moralisering er i denne novellen ikke påtrengende eller floskelpreget inntil han i de siste avsluttende linjer nærmest lar den døende bli kristent frelst. Han er kritisk til hovedpersonene, men med en grunnleggende sympati for de mennesker som skildres, med forbehold for enkelte drepene kortfattede og karikaturpregede beskrivelser av noen overfladiske og manipulerende biroller.

Flere ganger vender Tolstoj tilbake til en for mange kjent følelse når noen dør. Mange tanker vekkes, men enkelte er vanskeligere å vedstå seg enn andre, langt mindre si høyt: en slags forbudt lettelse over at døden – denne gangen – rammet en annen, samt tanken på de muligheter vedkommendes død kan åpne. Tolstoj er en mester i å få frem kontrasten mellom den falske ytre sorg og den indre kalkyle om dødsfallets potensielle fordeler: «So on receiving the news of Ivan Ilych's death the first thought of each of the gentlemen ... was of the changes and promotions it might occasion...»

HVORFOR MEG?

I Dyade 3/20 skrevet av personer med en alvorlig diagnose, er et gjennomgangstema den uunnngåelige bitterhet og ubegripelighet med å ta inn over seg skremmende sykdom, og den til dels smertefulle vei frem til forsoning.

DERE ER! - MISUNNELSEN OVERFOR DE LEVENDE

Mens han selv var dødssyk, skrev den rumensk-franske dramatiker Eugène Ionesco stykket *Kongen dør*. Stykket målbærer en del stemninger alvorlig syke og eldre kan komme inn i.

Hovedpersonen, herskeren, er syk og skal dø. Hans bitterhet er stor. Alt er bedre enn å møte slutten: Men dere som lever, har vondt i ryggen. Dere opplever noe. Dere synes det er kjedelig; dere synes noe. Dere er, uansett hvordan dere har det, dere er. Dere er her.

For kongen er dødens ikke-eksistens det verste man kan forestille seg. Den døende Ionesco kan ha skrevet ut fra seg selv.

Døden er for en del et tema overordnet det meste. For andre er politikk også her viktigere.

Den avdøde journalisten og forfatteren Tømm Kristiansens presentasjon av *Kongen dør* under overskriften «The Big Man» i Nationalteatrets programhefte lar dessverre det allmenmenneskelige tema forsvinne: «Maktens menn vil helst ikke gå av. Det er en del av diagnosen 'The big man syndrome'. De er herskere, selv om grunnloven de har avlagt ed på er demokratisk.

.... I mellomtiden lever de et avsondret liv med høyt gjerde.»

«Å bli alvorlig syk er krenkende: Hvorfor skjer dette nettopp meg? Er ikke dette grunnleggende urettferdig? ... Alvorlig sykdom gjør det tydeligere for oss hvem vi er. Med et uttrykk fra Acems meditasjonspsykologi er alvorlig sykdom aktualiserende. Den bringer frem reaksjonsmåter og mestringsstiler som vi også ellers tyr til, men nå med tydeligere konturer som vi ellers ikke nødvendigvis har vært oss selv bevisst. ... Paradoksalt har sykdom dermed også blitt en ressurs.»¹

For Ivan Iljitsj er sykdommen lenge bare vond smerte: Ilych «restrained himself no longer but wept like a child. He wept on account of his helplessness, his terrible loneliness, the cruelty of man, the cruelty of God, and the absence of God».

Generelt og abstrakt anser vi sykdom, død og motgang som selvfølgeligheter. Å akseptere livets skyggesider er vanskeligere når det gjelder oss selv: «The syllogism he had learnt ...: 'Caius is a man, men are mortal, therefore Caius is mortal,' had always seemed correct as applied to Caius, but certainly not as applied to himself. That Caius – man in the abstract – was mortal, was perfectly correct, but he was not Caius, not an abstract man, but a creature, quite separate from all others. ... Caius really was mortal, and it was right for him to die; but for me, ... Ivan Ilych, with all my thoughts and emotions, it's altogether a different matter. It cannot be that I ought to die. That would be terrible. ... I and all my friends felt that our case was quite different from that of Caius.»

Det tilsvarende sitat fra Woody Allen er velkjent: They say we are all going to die sometime. But in my case, I think God will make an exception.

Frykten og benektningen river i Ivan Iljitsj når døden nærmer seg og er lett å kjenne seg igjen i: «It can't be. It's impossible! But here it is. How is this? How is one to understand it?»

DØDEN SPLINTRER FLOSKLENE

Tolstoj skildrer en småborgerlig konvensjonell psykologi. Familien er stolt over hvordan de har innrettet sitt nye hjem som de regner med vil gjøre inntrykk på alle bekjente: «In reality it was just what is usually seen in the houses of people of moderate means who want to appear rich, and therefore succeed only in resembling others like themselves: ... His house was so like the others that it would never have been noticed, but to him it all seemed quite exceptional.» Tolstoj er like drepende i sin beskrivelse av de overfladiske samtalene om det som rører seg i tiden. Parallellene til dagens politiske korrekthet er tydelige: «... the sort of conversation that is always repeated and is always the same.»

Ivan Iljitsj, den unge juristen og senere dommeren, gifter seg ut fra ytre kriterier om en passende fasade. Som et forvarsel om den dødelige sykdom som senere skaker forstillelsen, rives den kunstige idyllen og flosklene i stykker av tidlig graviditet og små barn: «But from the first months of his wife's pregnancy something new, unpleasant, depressing, and unseemly, and from which there was no way to

1. Eirik Jensen, leder Dyade3/2020

At omgivelsene lukker øynene for døden, gjør den syke Ivan Iljitsj mer ensom siden døden likevel er der.

Tolstojs familieliv var ikke konvensjonelt, men kunne i konflikter og bitterhet ha paralleller til Ivan Iljitsj. Dette triste bilde viser hvordan Leo Tolstoj ydmyket sin kone Sonja ved å forby hennes tilstedeværelse ved dødsleiet. Hun måtte i pressens åsyn nøye seg med å se inn gjennom vinduet.

escape, unexpectedly showed itself». Det lette fasadelivet gjenetableres senere når familien med Ivans Iljitsj' høyere embetsmannsinntekter sammen kan jage etter ytre status.

Med Ivan Iljitsj' alvorlige sykdom skaper de uegentlige omgangsformene en fremmedhet, mellom ektefellene, til livet og døden. De kjeder hverandre, irriterer seg gjensidig over all verdens småting; til slutt hater de hverandre. «... [A]nd the more she pitied herself the more she hated her husband. She began to wish he would die; yet she did not want him to die because then his salary would cease. And this irritated her against him still more. She considered herself dreadfully unhappy just

because not even his death could save her,...». Følelsene er gjensidige. Iljitsj synes hun er uten enhver forståelse for hans situasjon og gjør det hele verre for ham med sine stadig bebreidelser over at han beklager seg slik og ikke kan gjøre som doktorene sier og bli frisk: «While she was kissing him he hated her from the bottom of his soul and with difficulty refrained from pushing her away.»

Med et usedvanlig egenrådlig, og til tider hensynsløst temperament kunne Tolstoj øse av tiårs egenerfaringer med ekteskapelige konflikter. Fra å være en forfatter i verdensformat gikk han etter hvert til å bli det enkelte har kalt en kjedelig moralist med

tyranniske trekk. På dødsleiet i en mindre by i Russland ble storkjendisen av en forfatter til dels beleiret av verdenspressen. Hustruen, Sonja Tolstoj, som virkelig hadde måttet tåle mye selv om hun også skal ha vært temmelig stri og lunefull, ble nok en gang krenket av sin ektemann som i full offentlighet nektet henne adgang til sykesengen.

MARERITTET FØR PALLIATIV MEDISIN

Med *Ivan Iljitsj's død* skildrer Tolstoj hvor skrekkelig dødsprosessen kunne arte seg før palliativ (smertelindrende) medisin. Ivan Iljitsj får smertedempende opium, men ubehaget fra det som kan ha vært en kreftsykdom, er likevel uutholdelig de uker dødsprosessen varer: «From that moment the screaming began that continued for three days, and was so terrible that one could not hear it without two closed doors without horror.» Noen smerter mildnes i perioder ved at tjeneren, Gerasim, bokstavelig talt sitter på ham.

Tolstoj var en mann med bred livserfaring, som offiser i krig, medlem av en stor familie og ansvarlig for en rekke livegne, senere innleide bønder. Han ble selv 82 år og døde før flere av hans i alt 13 barn. Smerten til Ivan Iljitsj virker ikke kunstig, men skremmende realistisk.

I tillegg til de kroppslige lidelser er de sjelelige: den forferdelige forlattheten Iljitsj føler på når han vet han skal dø. Familiens insisterende benektelse av sykdommens dødelighet forsterker følelsen av å være forlatt. Tolstoj skildrer tydelig hvordan forstillelsen skaper avstand og overlater den døende til seg selv med sin angst og smerter. At omgivelsene lukker øynene for døden, gjør den syke Ivan Iljitsj mer ensom siden døden likevel er der.

Men Ivan Iljitsj er en for svak mann til å

konfrontere sine omgivelser med deres løgner: «[H]e had been within a hairbreadth of calling out to them: 'Stop lying! You know and I know that I am dying. Then at least stop lying about it!' But he never had the spirit to do it.»

Den eneste som forholder seg til Iljitsj som døende, er Gerasim, den jordnære tjeneren med bondebakgrunn. Tolstojs diktning har mange idealiserte fremstillinger av russiske bønder. De representerte med Tolstojs romantiseringer det autentiske mennesket: realistisk, ærlig og offervillig. Når Iljitsj unnskylder bryderiet han utsetter tjeneren for, svarer utsendingen fra det russiske folkedyp slik mange i borgerskapet ville finne upassende uten de avstandsskapende løgnene, men som for Iljitsj er en lettelse: «We shall all die, so why should I grudge a little trouble?»

Tegning av Ilya Efimovich Repin som viser den sunne og jordnære tjeneren Gerasim med den dødssyke dommeren Ivan Iljitsj.

EN HANDELSREISENDES DØD – OG FALLITT

Blant de mer kjente epiloger til Tolstojs *Ivan Iljitsj´ død* er amerikaneren Arthur Millers *En handelsreisendes død* (1949), av noen kritikere kalt et av de største teaterstykker i det 20. århundre.

En mislykket og etter hvert arbeidsløs salgsmann, Willy Loman, bedrar sin hustru i en urolig søken etter bekreftelse hos andre kvinner. Han sviker også seg selv med uholdbare og kompenserende illusjoner om det han og sønnene kan få til.

Ødelagte relasjoner, nederlagene og selvbedraget blir til slutt uutholdelig. Den handelsreisende begår selvmord etter først å ha mottatt penger fra en venn til å betale premien på livsforsikringen. Når Loman får beløpet fra kameraten, uttaler han megetsigende at til syvende og sist er et menneske verdt mer død enn levende.

Forestillingen handler ikke egentlig om døden. Lik *Ivan Iljitsj´ død* gjelder stykket primært hvordan døden kan være et forstørrelsesglass for det uforløste, overfladiske og forstilte liv. Det dreier seg ikke om det beste borgerskap, men om en familie lenger ned på den sosiale rangstige

Til tross for sosioøkonomiske skiller er likheten stor mellom Millers mislykte salgsgent og den indre vonde, fremmedgjørende og avstandsskapende tomheten hos Tolstojs ytre sett vellykte dommer.

Frykten i stykket om den handelsreisende gjelder at livet ikke blir noe av. Den økonomiske fallitt symboliserer et åndelig sammenbrudd.

Døden i form av selvmord blir en slutt, men ikke en løsning, aller minst en forløsning, mer en vond bråstopp uten avrunding eller forsoning.

MENINGSLØS FORFENGELIGHET

En kunstnerisk forløper til Ivan Iljitsj fra billedkunsten kan være tyskeren Hans Holbeins maleri fra 1533 av to franske ambassadører. Maleriet har klare kontraster. De flotte klærne og kostbare gjenstander viser beherskelse av vitenskap, musikk, kunst og kultur.

Som motstykke til elegansen og den selvbevisste personlige fremtoningen har Holbein i forgrunnen plassert en ved første øyekast uforklarlig form. Sett fra riktig vinkel er det en hodeskalle, et velkjent symbol for døden. Når man i National Gallery i London står overfor bildet, er hodeskallen malt slik at den fremtrer tredimensjonalt. Dødens plass i maleriet blir dermed mer fremtredende.

Ambassadørene er fra høyere samfunnslag enn Ivan Iljitsj´ middelklasse. Men maleriet med dets hodeskalle er et memento mori: I forhold til døden har jordisk prakt og ytre vellykkethet liten betydning.

Hans Holbein:

Ambassadørene. National Gallery London.

I Norge er klassikeren om angsten for å dø fra et ufullbyrdet liv Henrik Ibsens *Peer Gynt*

TOMHETENS DØDSVEGRING – PEER GYNT

I Norge er klassikeren om angsten for å dø fra et ufullbyrdet liv Henrik Ibsens *Peer Gynt*. Peer er på evig flukt fra seg selv ved alltid å forfølge øyeblikkets mest lettvinde løsning. Han sviker kvinner han har lovet seg til og lar i narsissistisk selvopptatthet grensende mot ondskap en sjømann med små barn drukne for selv å redde livet.

Mot slutten av livet forsøker Peer Gynt å bedra døden slik han hele tiden har lurt seg selv og andre. Igjen og igjen trygler Peer Gynt i fortvilt vegring dødens representanter, knappestøperen og mannen med hoven, om utsettelse. For Peer som ikke har forsøkt å leve det han har i seg, som har sviktet kallet, med Ibsens ord «budt sit Livs Bestemmelse Trods», kommer oppgjøret alltid for tidlig. Det blir aldri nok tid til å gjøre opp for tomheten.

Et sentralt budskap i *Peer Gynt* er at det uegentlige liv gjør det vanskelig å dø. Når Peer Gynt mot slutten desperat spør den konfronterende knappestøper, «Hva er det 'å være seg selv` i grunnen?», så sier han at jeg vet ikke hvorfor jeg har vært her. Da er det ikke lett å avslutte.

WAITING FOR NOTHING - EN AMERIKANSK PEER GYNT

Philip Roth (1933-2018) var en av de mest prisbelønte amerikanske forfattere i sin generasjon. Hans *Everyman* fra 2006 er en slags moderne amerikansk Peer Gynt. Roth blandet diktning og selvbiografi. Jeg-personen i *Everyman* har vært en smart markedsføringsmann og lik Roth en nærmest uimotståelig kvinnebedårer, skal man tro det forfatteren sa om seg selv i intervjuer.

Roth var jødisk av bakgrunn, men ateistisk og gudsforsaktende: «When the whole world doesn't believe in God, it'll be a great place.»

Hovedpersonen i *Everyman* vet det går mot slutten. I tankene er han stadig vekk innom sine utroskap, løgner og selvbedrag. Et selvoppgjør, en forsoning og forberedelse til døden blir det likevel ikke. Alderdommen blir ikke en overgang eller en oppsummering, men nærmest en kontinuerlig jamring over tap på terskelen til et intet: «But now it appeared that like any number of the elderly, he was in the process of becoming less and less and would have to see his aimless days through to the end as no more than what he was – the aimless days and the uncertain nights and the impotently putting up with the physical deterioration and the terminal sadness and the waiting and waiting for nothing.»

Den anti-religiøse Roth finner ingen mening i døden; den er bare opprørende. Livets naturlige slutt blir en forstyrrelse: «It's because life's most disturbing intensity is death. It's because death is so unjust. It's because once one has tasted life, death does not even seem natural.»

Roth unngår å gå mer inn i temaet rundt døden ved ganske enkelt å la hovedpersonen få en uventet og brå død under en hjerteoperasjon. Med bokens siste ord: «[H]e never woke up. Cardiac arrest. He was no more, freed from being, entering into nowhere without even knowing it. Just as he'd feared from the start.»

Livets endelikt blir ikke for ateisten Roth et mysterium, mer bare en krenkelse. Forfatteren synes å innse at hans ateistiske ståsted gjør videre refleksjoner om døden uinteressante.

HUN MÅ IKKE FÅ HØRE DET!

Troen på at man kan skjule døden for den som ofte vet best, den syke selv, er et velbrukt litterært tema. I den internasjonalt kjente *Københavntrilogien* fra 1967 beskriver den danske forfatter Tove Ditlevsen med et par korte setninger forstillingen overfor alvorlig sykdom på 1930-tallets Danmark.

Etter at morens søster har kommet seg etter et alvorlig anfall, men fortsatt er meget syk, formaner moren Tove som er i tenårene: «Hun døde ikke, siger hun alvorligt, men lægen sagde, at der kun er en frist. Nu gælder det det kun om, at hun ikke selv opdager, hvad hun fejler. Fortæl hende det aldrig.»

Det fremmedgjørende og vonde narrespillet fortsetter gjennom hele dødsleiet. En kveld sier tanten: «Jeg skal dø,... Jeg ved det godt. I behøver ikke at skjule det for mig. - Nei, siger jeg ulykkelig, du er bare syk. Lægen siger, du snart bliver rask. - Det var det samme med Carl [tantens mann som døde av en uhelbredelig sykdom]. Lægen sagde jeg ikke måtte sige det til ham. ... Jeg vilde gerne have talt oprigtigt til min tante.

For jeg er sikker på at det vilde have glædet henne, men jeg tør ikke for min mor, der spiller sin triste komedie, mens min tante spiller den komedie at hun ingenting ved.»

Hva er det jeg ikke forstår at jeg ikke forstår?

ER DETTE ALT? - DAG SOLSTAD: TREDJE, OG SISTE, ROMAN OM BJØRN HANSEN

Den korte *Tredje, og siste, roman om Bjørn Hansen* er fra 2019 og tredje del av Dag Solstads tiljublete trilogi om Bjørn Hansen. Solstad tar hovedpersonens opprør mot å virkeliggjøre eget potensiale så langt ut at det tidvis er nær parodi. Her går Peer Gynt i nyere versjon fra å trasse, til nærmest å krangle, et siste vers fra en 68'er, tenkemåten i så mye av Solstads forfatterskap. Bjørn Hansen som var kemner, bruker en falsk legeattest om invaliditet til å få uføretrygd. Han oppdages og må i fengsel.

Solstad var 78 år da boken kom ut. Dens første del skildrer en eldre ikke-troendes siste reise mot slutten der man aner Solstads egen stemme. «Han kjente han nå var blitt en dødsmerket mann. At nå var det blitt alvor.»

Det er i denne del av boken flere refleksjoner mange kan kjenne seg igjen i og med til dels metafysiske anstrøk: «Det gjør forberedelsen til møtet med døden ordløst. ... Å gripe dødens alvor var umulig.» «[S]å var det utenfor Himmelporten med St. Peter som dørvokter og vitne, at Bjørn Hansen i tankene førte sine samtaler med de døde, de som allerede var innenfor.»

Hovedpersonen spør om det ikke å tro på Gud, gjør at noe glipper: «Ja, om døden ville han gjerne snakke. Om dødens alvor. Om dødens ubegripelige paradokser når de blir stilt overfor Gud.» Disse tanker avslutter Solstad med en uløselig gåte: «Fordi det bare er foran denne Gud, som jeg ikke tror på, at jeg kan si det. Guds eksistens gjør det problematisk ikke å tro.»

Den eksistensielle stemningen er til dels depressivt fortvilet: «Er dette alt? Er det ikke noe mer? Hva er det jeg ikke forstår at jeg ikke forstår?»

Men ateisten Bjørn Hansen distanserer seg raskt fra denne uklare metafysiske søken: «Dette må ses som en fortvilet måte å gi det ordløse og abstrakte ved menneskets lodd, som jo er ens egen død, en ironisk, og poetisk ramme.»

IKKE MER Å SI OM ET TOMROM

Marxist-leninisten og opprøreren Dag Solstad lar Bjørn Hansen forbli i et uforsont forhold til Gud og sitt eget liv: «Jeg kan ikke knele. ... [J]eg kan ikke bøye meg. Fordi jeg ikke angrer noen ting.» Ut fra tro på selvrefleksjon som hjelp til forsoning er dette tragiske og blinde utsagn.

Den innledende ateistiske søken etter alvor når man nærmer seg døden uten Gud, avsluttes etter første del. Resten av romanen er en lite filosofisk historie om Bjørn Hansen som bestefar i forhold til en sønnesønn han i alle år har holdt helt på avstand. Nå flytter sønnesønnen plutselig inn. Det er mye familieforsoning i denne gjenforening, men den eksistensielle undring parkeres.

Mot slutten får bestefaren et komplisert forhold til sønnesønnens selvhevdende og forsert feministisk bevisste og klisjepregede venninne. Noe erotikk antydes, men døden forsvinner ut.

Plutselig lar Solstad hovedpersonen dø ved et illebefinnende, men hyggelig nok, nærmest sentimentalt, i sønnesønnens armer. Romanens siste ord kan ha en alvorsklang: «Fred være med ham, ja, med dem begge.»

At ateisten Solstad nærmest bare brått klipper over historien, kan inngi den samme tomhet som den plutselige slutt i Philip Roths *Everyman*. De ikke-troende forfattere kan ha akseptert at de ikke har så mye mer å tilføre når et tomrom venter.

A black and white photograph of a person's back and shoulder, with a hand resting on the shoulder. The lighting is dramatic, highlighting the contours of the skin and the texture of the hand. The background is dark, making the subject stand out.

ALT ER SEX

Å lese andres tilnærminger til litteratur kan minne om den indiske fabel der personer med bind for øynene tar fatt i forskjellige deler av en elefant. De mener det dreier seg om vidt forskjellige dyr eller ting. Den sør-afrikanske nobelprisvinneren Nadine Gordimer ser i Roths *Everyman* en gammel manns «wonderful transformations ... of late sexual desire» .¹

Philip Roths *Everyman* har mange seksuelle minner og impulser, og det kan også være det Roth selv mente var hovedtemaet. Men boken åpner med hovedpersonens begravelse og fortsetter med skildringen av hans reise frem mot døden. Seksuelle assosiasjoner er del av de eksistensielle refleksjoner, men med døden som det konstante hovedtema.

¹ Nadine Gordimer: Lust and Death. New York Times Book Review 7. mai 2005.